

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

139:4 • 2019

Kulturgeografer vid forsknings- och planeringsfronten

DAVID LARSSON HEIDENBLAD*

Lunds universitet

Pär Wikman, *Kulturgeografin tar plats i välfärdsstaten: Vetenskapliga modeller och politiska reformer under efterkrigstidens första decennier*, Uppsala Studies in Economic History 118 (Uppsala: Acta Universitatis Upsalien-sis 2019). 283 s.

De planerande geograferna

Pär Wikmans avhandling handlar om hur och varför kulturgeografi i efterkrigstidens Sverige blev en planeringsvetenskap. Med detta avses att forskningen inom ämnet alltmer kom att inriktas på att producera kunskap som skulle ha direkt relevans för praktisk samhällsplanering. Kronologiskt ligger tyngdpunkten på 1950-talet och det tidiga 1960-talet.

Avhandlingens nav utgörs av två geografer: Torsten Hägerstrand (1916–2004) och Sven Godlund (1921–2006). De lärde känna varandra i 1940-talets Lund och utvecklade där täta vänskapsband och en gemensam vetenskaplig grundsyn. Utmärkande för dem var intresset för teoretiska modeller, kvantitativa empiriska analyser samt ett fokus på samtiden och framtiden. I deras blickfång stod ekonomisk aktivitet och dess rumsliga intensitet.

Avgörande för deras relation, liksom det är för Pär Wikmans avhandling, var att Sven Godlund 1954 flyttade från Lund till Stockholm för att börja arbeta inom det statliga utredningsväsendet. Parallellt med detta blev Torsten Hägerstrand professor i Lund. Åtskiljandet föranledde en intensiv och omfattande brevkorrespondens. Genom att analysera denna visar Wikman hur forsknings- och planeringsfronten hängde samman. Utöver breven studerar han tidskriftsartiklar, vetenskapliga arbeten, diverse utrednings- och konferensmaterial, samt sakkunnigutlåtanden.

I teoretiskt hänseende utgår Wikman från vetenskapshistoria, kunskaps-sociologi och STS-studier. Han kombinerar olika begrepp och idéer med

* Docent i historia; fakultetsopponent

varandra, såsom Peter Galisons diskussioner av "vetenskapliga subkulturer" och Thomas Gieryns tankar om "epistemisk auktoritet" och "gränsarbeten". Vad som förenar teorierna han tar avstamp i är att vetenskaplig kunskap ses som socialt och historiskt formad. Wikman utgår från att vetenskapliga kollektiv och nätverksrelationer öppnar möjligheter, men också sätter gränser, för kunskapsproduktion.

Särskilt betydelsefull för avhandlingen är Ludwik Flecks teoretiska begrepp tankekollektiv och tankestilar. Med hjälp av dessa argumenterar Wikman för hur geografernas kunskapsproduktion under 1950-talets gång blev till en större samhällelig angelägenhet. "De planerande geograferna", som Wikman benämner tankekollektivet han studerar, kom successivt att vidgas. Med tiden innefattade det såväl studenter och forskarkollegor som politiker och planerare.

Centralt för de planerande geografernas tankestil var antagandet om att teoretiska modeller var användbara för praktisk samhällsplanering. En viktig inspirationskälla var den tyske geografen Walther Christallers centralortsteori, vilken handlar om sociala relationers rumslighet. Eller mer specifikt varför städer och tätorter ligger där de ligger och hur de interagerar med varandra och sina respektive omland. Den idealtypiska modellen kunde de planerande geograferna jämföra med verkligheten. Skillnaderna användes för att formulera forskningsfrågor och visa på planeringsutrymme.

Flecks teori fyller en betydelsefull roll i avhandlingens tredje kapitel. Wikman argumenterar där för att de planerande geografernas tankestil på avgörande punkter skiljde sig från tidigare kulturgeografer. För att visa på detta lyfter han fram och analyserar Gerd Enequist (1903–1989). Hon installerades 1949 som den första kvinnliga professorn vid Uppsala universitet. Även hon har ett rikt personarkiv som Wikman arbetat med.

Enequist hade många likheter med, och goda relationer till, Godlund och Hägerstrand. Hon satt med i statliga organ, nämnder och utredningar. Dock hade hon inte samma orientering mot teoretiska modeller. Dessutom såg hon det inte som sin uppgift att förse politiker och tjänstemän med konkreta handlingsrekommendationer. Enequist tillhandahöll gärna ett kunskapsunderlag, men hade själv inga ambitioner att direkt påverka samhällsutvecklingen.

I det efterföljande kapitlet undersöker Wikman hur de planerande geografernas tankekollektiv etablerades i Lund under sent 1940-tal. Därefter analyserar han hur aktörerna under 1950-talets gång flyttade fram sina positioner i det statliga utredningsväsendet samt började vinna internationell ryktbarhet. Kapitlet inleds med att den estländske geografen Edgar Kants (1902–1978) betydelse lyfts fram. Han kom till Sverige som flykting 1944 och spelade en avgörande roll som vetenskaplig impulsivare.

Men kapitlet handlar framför allt om hur de planerande geografernas verksamhetsområde expanderade. Här griper sig Wikman an ett synnerligen intressant källmaterial som visar hur Godlund och Hägerstrand resonerade och agerade. Dessutom visar han hur de planerande geografernas krets och inflytande växte. Inte minst genom att Godlund såg till att rekrytera Hägerstrands studenter för kvalificerade arbetsuppgifter och tjänster vid planeringsfronten. Wikman argumenterar för att det var ett målmedvetet och långsiktigt arbete som gjorde att geograferna – och deras teoretiska modeller – kom att påverka praktisk samhällsplanering.

Det fjärde kapitlet är avhandlingens längsta och kan karaktäriseras som dess empiriska kärna. Kapitlet kretsar kring forsknings- och planeringsfrontens symbiotiska relation. Wikman visar bland annat att Godlunds utredningsarbeten också användes som vetenskaplig meritering. Han var under hela 1950-talet en aktiv forskare med siktet inställt på en professur i kulturgeografi. Något han också kom att få i Göteborg 1962.

Det avslutande empiriska kapitlet handlar om 1960-talets kommunblocksreform. Framför allt undersöks det utredningsarbete som Godlund genomförde inför denna under sent 1950- och tidigt 1960-tal. Wikman argumenterar för att kulturgeografi här för första gången verkligen blev en planeringsvetenskap. Geografernas arbete innefattade konkreta handlingsförslag om var skolor och sjukhus skulle förläggas samt hur kommuner kunde slås ihop. Godlund hade vid den här tiden en stark position på utredningskontoret. Han fick en direkt avgörande betydelse för det förslag som utarbetades.

I kapitlet demonstreras också att de planerande geografernas krets hade vidgats. Wikman gör detta genom att namnge och följa ett antal geografistudenter och forskarkollegor som tog plats på olika myndigheter. Han argumenterar också för att tankestilen, däribland centralortsteorin och ett av Godlund utarbetat mått på ekonomisk aktivitet (andelen detaljhandelsanställda per 100 personer), kom till användning inom en bredare grupp planerarens arbete.

Wikman berör i det femte kapitlet, liksom i avhandlingens inledning, den historiska bakgrunden till kommunblocksreformen. Centrala punkter var tilltagande urbanisering, växande socialpolitiska ambitioner, samt målsättningen att tillhandahålla en likvärdig samhällsservice nationellt. För att genomföra detta krävdes större kommunala enheter. Till denna politiska förvaltningshistoria ger avhandlingen ett vetenskapshistoriskt bidrag.

I slutkapitlet sammanfattar och diskuterar Wikman hur kulturgeografi utvecklades till att bli en av "välfärdsstatens samhällsvetenskaper". Han lyfter fram sina resultat under rubrikerna: modellen, kollektivet, gemenskapen. Eller uttryckt med Flecks begrepp: tankestilen, tankekollektivet och

tankegemenskapen. Kapitlet utmärks, liksom avhandlingen i stort, av en argumenterande och rak stil. Diskussionen sker i dialog mellan teori och empiri, snarare än i relation till tidigare forskning. En förklaring till detta är att samhällsvetenskapernas efterkrigshistoria i Sverige är ett litet forskningsfält. Geografifämnet har rentav inte alls studerats vetenskapshistoriskt. Därmed bryter avhandlingen ny mark.

Tankekollektivets hårda och mjuka gränser

De historiska aktörer som Wikman undersöker talade aldrig om sig själva i termer av "planerande geografer" eller "tankekollektiv". Begreppen är analytiska och fyller som sådana två viktiga funktioner i avhandlingen. För det första används de för att markera inomvetenskapliga gränser bakåt. Hägerstrand och Godlund var, enligt Wikman, en ny sorts kulturgeografer. För det andra används begreppen till att framhålla gemenskap framåt i tiden. Tankekollektivet rymmer mot slutet av 1950-talet inte enbart disputerade geografer utan även studenter, planerare och politiker.

Jag är dock inte övertygad om denna tolknings bärkraft. Detta beror på att det finns en empirisk obalans i undersökning. Wikman ägnar stor kraft åt att argumentera för inomvetenskapliga skiljelinjer bakåt. Här är tankekollektivet hårt definierat. Det räcker inte med att Enequist deltar i statliga utredningar, ser till att Godlund får tjänst inom utredningsväsendet och upprepade gånger förklarar såväl Hägerstrand som Godlund för professorskompetenta. Nej, hon är ingen planerande geograf. Detsamma gäller Lundaprofessorerna David Hannerberg (1900–1981) och Karl-Erik Bergsten (1909–1990) med vilka Hägerstrand korresponderar flitigt och förtroligt med. Stundtals får jag intrycket av att Wikman bestämt sig på förhand att det finns en specifik gräns och att hans uppgift är att slå fast den, trots att materialet delvis pekar i andra riktningar. Viljan att driva hem en tes medför också att andra, och kanske viktigare, gränsdragningsarbeten inte lyfts fram. Detta gäller särskilt gränsen mot naturgeografi.

Givet att de planerande geograferna avgränsas så hårt bakåt av Wikman är det förvånande hur mjukt tankekollektivet avgränsas framåt. Wikman argumenterar genomgående för att de planerande geografernas tankestil kom att plockas upp av studenter, planerare och politiker. Vad gäller studenterna är studien övertygande, även om deras antal inte är speciellt stort. Totalt rör det sig om ett tiotal namngivna personer. Någon numerär dominans inom utredningsväsende och förvaltning rör det sig alltså knappast om. Vad gäller planerarna är de dock i empiriskt hänseende märkligt frånvarande. Wikman talar mycket om dem och deras stora betydelse, men han undersöker aldrig dem empiriskt. Avhandlingen tar i praktiken slut 1962, men anspråken sträcker sig vidare in på 1960-talet. Jag anser inte att teorier och analytiska

begrepp bör användas på detta sätt. Det vill säga som surrogat för empiriska studier.

Vetenskapshistoriens primat över politik- och förvaltningshistoria

Wikmans forskningsintressen är i första hand vetenskapshistoriska. Detta märks i hans teoretiska ramverk, men också genom de historiska kontexter som han väljer att lyfta fram. Omständigheterna kring Christallers karriär och centralortsteorins spridning redogör han noga för. Detsamma gäller vad en rad svenska professorer i kulturgeografi under 1900-talets första hälft forskade om. Jag menar inte att detta är oväsentligt, men för att förstå hur kulturgeografi blev en planeringsvetenskap med konkret samhällsinflytande är det otillräckligt. Analyser av "trovärdighetstävlingar", "epistemisk auktoritet", "gränsdragningar" och "vetenskapliga subkulturer" bör – enligt min mening – kombineras med en förtrogenhet med den politik- och förvaltningshistoria som de planerande geograferna grep in i.

Särskilt gäller detta den stora kommunblocksreformen 1968. Den som Godlund slog fast principerna för under sin tid på utredningskontoret. Wikman beskriver reformen som okontroversiell. Välfärdsstaten behövde större kommuner för att fungera effektivt. Geograferna tillhandahöll praktisk expertis. Men var reformen verkligen okontroversiell? Ja, detta råder det delade meningar om.

Socialdemokraterna hade i decennier verkat för att skapa färre och större kommuner. Det fanns två anledningar till detta. För det första krävdes en viss storskalighet för att uppfylla de nationella socialpolitiska ambitionerna på lokal nivå. För det andra fanns det traditionellt en borgerlig dominans på den kommunala nivån. Genom att slå ihop små kommuner till större kunde denna potentiellt brytas. Högern och centerpartiet var emot en sammanslagning. Folkpartiet gick i början på 1960-talet med på en kompromiss. Den gick ut på att kommuner frivilligt kunde få slås ihop. De flesta gjorde dock inte det. Men vad händer då 1968? Jo, socialdemokraterna får 50,1 procent i andrakammarvalet. Vad sätts då omedelbart igång? Den stora kommunblocksreformen.

Dessa omständigheter lyfts inte fram av Wikman. Möjligen för att de utifrån ett vetenskapshistoriskt perspektiv inte framstår som speciellt intressanta. Men en undersökning av hur forsknings- och planeringsfronten hänger ihop och ömsesidigt påverkar varandra under efterkrigstidens tidiga decennier kräver en bred och djup contextualisering. För att resultaten ska bli övertygande krävs en förtrogenhet med det historiska sammanhang som aktörerna verkade i. Annars finns risk för analytiskt tunnelseende.

Den omedelbara kontextens betydelse

Den springande punkten är att Wikmans avhandling i första hand rör sig på två nivåer. En övergripande teoretisk och en handfast empirisk. För att förstå de planerande geograferna söker han sig till välkända internationella storheter som Thomas Gieryn, Peter Galison och Bruno Latour. Det är forskare som i empiriskt hänseende befinner sig ganska långt bort från efterkrigstidens Sverige. Det är givetvis inte fel att söka inspiration och vägledning långt bort. Men det får konsekvenser om inte hänsyn också tas till den omedelbara kontextens betydelse.

Tidigare forskning visar att nationalekonomer under lång tid hade rört sig fram och tillbaka mellan universitetsvärlden och utredningsväsendet. Utifrån Ylva Hasselbergs studier vet vi en hel del om hur professorer kring 1900-talets mitt tog hand om de sina. Läser vi Anna Larssons avhandling om sociologins etablering återkommer samma nyckelord som hos Wikman: samhällsnytta, rationalitet, planering. Därtill finns det en hel del relevant forskning i våra grannländer – andra socialdemokratiskt präglade välfärdsstater – som det hade varit mycket intressant att jämföra undersökningens resultat med.¹

Men hos Wikman finns det ett betydande glapp mellan internationell teori och nationell empiri. Detta är på intet sätt unikt för hans studie, men just därför viktigt att lyfta till allmän diskussion. För på vilken nivå förs egentligen våra vetenskapliga samtal? I vilka sociala kontexter når vi tillsammans ny kunskap? Hur gör vi för att bygga vidare på det andra gjort? Och vad är mest övertygande för vår argumentation? Min ståndpunkt torde framgå ganska tydligt. Jag menar att vi bör ägna större tid åt att skapa en djup och bred förtrogenhet med det som har direkt betydelse för det vi empiriskt studerar. Den omedelbara kontextens betydelse behöver uppvärderas.

Akribi

Wikmans avhandling har vissa brister i akribin. Det finns många små korrekturel, särskilt bokstäver som fallit bort, och återgivningen av källmaterialet är inte hundra procentigt. För det mesta rör det sig om obetydligheter, men det finns också större missar som att "vägtrafikräkningar" blir "vägtrafiksträckningar". Dessutom hänvisar Wikmans fotnoter aldrig till volym 3 av Torsten Hägerstrands efterlämnade papper – trots att stora delar av brev-

1. Rune Slagstad, *De nasjonale strateger* (Oslo 1998); Rune Slagstad, *Kunnskapens hus* (Oslo 2000); Francis Sejersted, *Socialdemokratiets tidsalder: Norge og Sverige i det 20. århundrede* (Oslo 2005); Anna Larsson, *Det moderna samhällets vetenskap: Om etableringen av sociologi i Sverige 1930–1955* (Umeå 2001); Ylva Hasselberg, *Industrisamhällets förkunnare: Eli Heckscher, Arthur Montgomery, Bertil Boëthius och svensk ekonomisk historia 1920–1950* (Hedemora/Möklinta 2007); Åsa Lundqvist & Klaus Petersen (red.), *In experts we trust: Knowledge, politics and bureaucracy in Nordic welfare states* (Odense 2010).

materialet kommer från just denna. Det rör sig som ett slarvfel där volym 3 på något sätt blivit volym 5. Misstaget är uppenbart när man är i arkivet eftersom volymerna är sorterade kronologiskt. Bristerna är inte graverande, men jag hade önskat en större noggrannhet.

Slutomdöme

Pär Wikmans avhandling utgör ett viktigt bidrag till studiet av efterkrigstidens Sverige och den roll som välfärdsstatens samhällsvetenskaper spelade i och för den historiska utvecklingen. Han analyserar förtjänstfullt ett högintressant källmaterial och framhåller på ett övertygande sätt de historiska aktörernas betydelse. Studien demonstrerar vikten av att bedriva vetenskapshistorisk forskning och att andra än de historiska aktörerna själva skriver sin historia. Kulturgeografi är ett utmärkt exempel på detta.

Vad jag uppskattar allra mest med avhandlingen är studiet av relationen mellan forskningsfronten och planeringsfronten. Det nära samarbetet mellan Sven Godlund och Torsten Hägerstrand är oavbrutet fascinerande. Själv är jag dock inte säker på att de planerande geograferna ska avgränsas så snävt bakåt som Wikman gör. Gränsen framåt hade också behövt förankras empiriskt. Dessutom anser jag att vissa omedelbara historiska kontexter borde beaktats mer. Detta gäller särskilt den politisk historiska-förvaltningshistorien och vetenskapernas social- och kulturhistoria.

Genom att i större utsträckning anknyta till dessa fält hade Wikman kunnat skärpa sin analys, men också kunnat gripa in i större historievetenskapliga samtal. Därmed hade avhandlingens generella relevans blivit tydligare. Dessa invändningar till trots utgör avhandlingen ett intressant bidrag till ett eftersatt forskningsområde. Det är ett stimulerande arbete som manar till efterföljd och vidare studier.